

تاریخ تبریز و آذربایجان

(از ایام کهن تا سقوط قاجاریه)

www.ketab.ir

تألیف: محمد عزیزی

سرشناسه	:	عزیزی، محمد، ۱۳۵۴ -
عنوان و نام پدیدآور	:	تاریخ تبریز و آذربایجان (از ایام کهن تا سقوط قاجاریه) / محمد عزیزی.
مشخصات نشر	:	تبریز: پژواک البرز، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	:	۴۵۶ ص.
شابک	:	۳۷۰۰۰۰ ریال: ۵-۱۳-۶۰۲۱-۶۲۲-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	آذربایجان -- تاریخ
موضوع	:	Azerbaijan (Iran) -- History
موضوع	:	ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.
موضوع	:	Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925
رده بندی کنگره	:	DSR۲۰۰۱ / ۴۵۴ / ۱۳۹۷
رده بندی دیویی	:	۹۵۵/۳
شمار کتابخانه ملی	:	۵۴۶۱۲۳۶

بنیاد ایران‌شناسی
استان آذربایجان شرقی

عنوان: تاریخ تبریز و آذربایجان (از ایام کهن تا سقوط قاجاریه)

مؤلف: محمد عزیزی

ناشر: پژواک البرز

طراحی و صفحه‌آرایی: محمد فرهمند

شمارگان: ۲۰۰۰

تاریخ و محل نشر: ۱۳۹۷ تبریز

نوبت چاپ: اول

لیتوگرافی: بابک

چاپ: ترنج

قطع: وزیری

شابک: ۵-۱۳-۶۰۲۱-۶۲۲-۹۷۸

قیمت: ۳۷۰۰۰۰ ریال

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه
۱۹	آذربایجان از ادوار نخستین تا آمدن اسلام
۲۲	مطالعات باستان‌شناسی در آذربایجان شرقی
۲۷	آذربایجان در دوره قبل از ورود آریائی‌ها (اقلام اسبانی آذربایجان)
۳۰	آذربایجان در دوره حکومت مادها، هخامنشیان و سلوکیان
۳۲	هخامنشیان
۳۳	سلوکیان
۳۴	اشکانیان
۳۶	هجوم مارک آنتوان به آذربایجان
۳۸	قلعه بختک لیلان
۴۰	شهر شیز (فراآته، پراسپا) کرسی آذربایجان در دوره پارت‌ها:
۴۳	ساسانیان
۵۱	تبریز و آذربایجان در دوره خلافت اسلامی
۵۲	تبریز و آذربایجان در دوره خلافت اسلامی تا سقوط اتابکان آذربایجان و غلبه مغول
۵۲	جغرافیای تاریخی آذربایجان
۵۵	عوارض جغرافیایی مهم در جغرافیای تاریخی آذربایجان
۵۵	رودهای این دیار
۵۷	دریاهای این دیار

۵۹	جزیره کوهستانی شاهی
۶۰	شهرهای آذربایجان در دوره خلافت اسلامی
۶۰	مراغه
۶۲	جزنق: لیلان، نیلان
۶۳	بَرزَه
۶۳	نریز در شرق دریاچه ارومیه
۶۳	دهخوار قار، داخرقان، خرّقان، دیر خرقان
۶۴	تبریز
۶۸	بَدَ
۶۹	جَابَرَوَان
۶۹	باجروان
۶۹	بَرزَند
۶۹	درود
۷۰	أَجَان، اوجان
۷۱	میانج و گرمروود
۷۲	خُونَا، خونج
۷۲	دزمار
۷۳	رویندز
۷۳	سَراو، سراه
۷۴	مرند
۷۵	زنگیان و مردان قم (مردانغام)
۷۵	زنوز
۷۵	کَرکَر
۷۵	جلفا
۷۵	نُودز
۷۶	ورثان
۷۷	طَسُوج
۷۷	تومان مشکین

۷۷	..... اهر
۷۸	..... کلیدر
۷۸	..... خسرو شاه
۷۸	..... سِجْوان سِجْوان
۷۸	..... قَبَان قَبَان
۷۹	..... کُوز کُنْان
۷۹	..... کِیزان کِیزان
۷۹	..... واران
۷۹	..... آذربایجان در دوره خلافت اسلامی (خلفای راشدین، امویان و عباسیان)
۷۹	..... خلفای راشدین و فتوحات اسلامی
۸۷	..... قیام بابک خرمدین
۹۰	..... بنی ساج، بنی الساج (ساجیان) در آذربایجان
۹۲	..... بنی المرزبان؛ سلاریان؛ آل مسافر؛ کنگریان (سی سدر)
۹۳	..... وهسودان و مرزبان، پسران محمد بن مسافر
۹۵	..... روادیان
۹۸	..... احمد یلیان مراغه
۱۰۰	..... فرمانروایان مرند
۱۰۱	..... آذربایجان در دوره سلجوقیان
۱۰۵	..... طغرل سلجوقی
۱۰۷	..... آلپ ارسلان سلجوقی
۱۰۸	..... نبرد ملازگرد
۱۱۰	..... ملکشاه سلجوقی
۱۱۱	..... ناصرالدین محمود ابن ملکشاه
۱۱۲	..... رکن الدین ابوالمظفر برکیارق ابن ملکشاه
۱۱۳	..... مغیث الدین ابوالقاسم محمود بن محمد بن ملکشاه
۱۱۵	..... غیاث الدین ابوالفتح داود بن محمود
۱۱۵	..... رکن الدین ابوطالب طغرل بن محمد؛ طغرل دوم
۱۱۶	..... سلطان مسعود

۱۲۰	رکن‌الدین ابوالمظفر ارسلان‌شاه بن طغرل
۱۲۳	رکن‌الدین طغرل بن ارسلان‌شاه
۱۲۵	مظفرالدین قیزیل ارسلان عثمان بن ایلدگز
۱۲۶	نصرت‌الدین ابوبکر بن محمد (حکومت از ۵۸۷)
۱۲۸	مظفرالدین اوزبک پهلوان بن محمد و جلال‌الدین خوارزمشاه
۱۳۰	ذکر ملک خاموش پسر اتابک ازبک
۱۳۲	نگاهی ام‌هالی به مکتب ادبی آذربایجان در دوره سلجوقیان و اتابکان آذربایجان
۱۳۵	ظهیرالدین خربابی
۱۳۵	قطران تبریزی

۱۳۷ ..... تبریز و آذربایجان در دوره تیموریان

۱۳۸	آذربایجان، از سقوط اتابکان آذربایجان، تا تأسیس سلسله صفوی
۱۳۸	ورود مغول
۱۳۹	فتوحات سرداران مغول
۱۴۰	جلال‌الدین خوارزمشاه در آذربایجان
۱۴۳	آذربایجان از مرگ چنگیزخان تا آمدن هلاک‌رخ
۱۴۵	هلاکو و فتح بغداد
۱۴۶	تأسیس سلسله ایلخانان
۱۴۹	تأسیس رصدخانه مراغه
۱۴۹	آباقا (۶۶۳ - ۶۸۰ ه. ق.)
۱۵۱	تکودار (احمد)
۱۵۲	ارغون (۶۸۳ - ۶۹۰ ه. ق.)
۱۵۴	گیخاتو (۶۹۰ - ۶۹۴ ه. ق.)
۱۵۵	گیخاتو و چاو در تبریز
۱۵۷	بایندو (جمادی‌الاولی ۶۹۴ - ذی‌القعدة ۶۹۴ ه. ق.)
۱۵۷	غازان ۶۹۴ - ۷۰۳ ه. ق.
۱۶۲	صادرات افعال سلطانی و مآثر معدلت غازانی
۱۶۳	شام غازان
۱۶۵	شهر اسلام اوجان

۱۶۵	باروی غازانی در تبریز
۱۶۷	ترتیب یام‌ها
۱۶۷	اصلاحات غازانی
۱۶۸	اولجایتو (۷۰۳ - ۷۱۶ ه.ق)
۱۷۱	ابوسعید (۷۱۶ - ۷۳۶ ه.ق) و امیر چوپان
۱۷۴	خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۶۴۵ - ۷۱۸ ه.ق)
۱۷۵	ربیع‌رشد
۱۷۹	کتابخانه رشیدی
۱۸۰	ایلخانان بعد از مرگ ابوسعید بهادرخان و رقابت چوپانیان و جلایریان
۱۸۱	آریاگان
۱۸۲	پادشاهی موسی خان
۱۸۳	محمد خان (پادشاه جلایریان)
۱۸۴	ساتی بیگ (ساتی بیگ)
۱۸۶	طغا تیمور (پادشاه خراسانی‌ها)
۱۸۶	سلطنت سلیمان خان (پادشاه چوپانیان) و جهل تیمور (پادشاه تحت حمایت جلایریان)
۱۸۸	حکومت ملک اشرف چوپانی: ۷۴۴ تا ۷۵۸ ه.ق پادشاه آتش‌روان
۱۹۳	آمدن جانی بیگ پادشاه قبیچاق به تبریز
۱۹۵	پادشاهی بیردی بیگ (از نسل جوجی بن چنگیزخان)
۱۹۵	آخی جوق
۱۹۶	خاتمه چوپانیان
۱۹۷	جلایریان در تبریز
۱۹۷	معزالدین اویس ۷۵۷ تا ۷۷۶ ه.ق
۲۰۰	سلطان حسین جلایر (۷۷۶ تا ۷۸۴ ه.ق)
۲۰۱	سلطان احمد جلایری (۷۸۴ - ۸۱۳ ه.ق)
۲۰۲	هجوم اردوی دشت قبیچاق به تبریز
۲۰۴	واقعه کبری و مصیبت عظمای قبه الاسلام تبریز
۲۰۸	تیمور و جانشینان او در آذربایجان
۲۱۶	قتل سلطان احمد جلایر و قدرت‌گیری قراقویونلوها

۲۱۷	نگاهی گذرا به اقتصاد، فرهنگ و هنر آذربایجان در دورهٔ جلایریان
۲۱۷	تجارت
۲۱۸	عایدات شهری
۲۱۹	چگونگی شهرها
۲۲۱	قراقوبونلوها
۲۲۲	قرامحمد
۲۲۲	قرايوسف جمال‌الدین قرايوسف ۷۹۱ تا ۸۲۳ ه. ق.
۲۲۶	اسکندر ۸۲۰ تا ۸۴۱ ه. ق.
۲۲۸	جهتساره
۲۳۰	حسنعلی
۲۳۲	آق‌قویون‌لوها
۲۳۳	ابوالنصر مظفرالدین امیر حسن بیگر آق‌قویون‌لو ملقب به اوزون حسن
۲۳۴	لشکرکشی ابوسعید تیموری برای جنگ با اوزون حسن
۲۳۴	اوضاع آذربایجان بعد از قتل ابوسعید توسط اوزون حسن
۲۳۷	سلطان خلیل
۲۳۷	سلطان یعقوب
۲۴۲	صفویه
۲۴۵	شاه اسماعیل صفوی (۹۰۰-۹۳۰ ه. ق.)
۲۴۷	شاه اسماعیل صفوی و مدعیان قدرت
۲۴۸	شورش سلیمان بن حیدر در تبریز
۲۴۹	جنگ چالدران و اشغال تبریز توسط عثمانی‌ها و مرگ اسماعیل صفوی
۲۵۲	درگذشت شاه اسماعیل صفوی
۲۵۲	شاه طهماسب صفوی
۲۵۳	توجه شاه طهماسب به خراسان و شروع جنگ‌های صفویه و عثمانی
۲۵۶	عصیان القاص (القاصب) میرزا برادر شاه طهماسب
۲۵۷	لشکرکشی دوم سلطان سلیمان به تبریز
۲۵۹	انتقال پایتخت از تبریز به قزوین
۲۵۹	قیام لوطیان تبریز

۲۶۱	برخی مشاهیر این دوره در آذربایجان
۲۶۲	اسماعیل دوم (۹۸۴ الی ۹۸۵ ه. ق.)
۲۶۳	سلطان محمد خداپنده (۹۸۵ ه. ق الی)
۲۶۵	عصیان و طغیان تکه لو و ترکمان در تبریز
۲۶۶	هجوم عثمانی ها به تبریز و اشغال آن
۲۶۹	ذکر محاربه قزوین تبریز بعد از هزیمت عثمانی ها
۲۷۱	قتل حمزه میرزا، جانشینی شاه عباس اول صفوی
۲۷۱	شاه عباس صفوی در آذربایجان
۲۷۳	ذکر قلعه ساختن در دارالسنة تبریز از سوی شاه عباس اول
۲۷۵	پناهنده شدن جمعی از کراکالاک به دولت صفوی
۲۷۶	رسیدن اردوی شاهی به مرادیه و تارکریان
۲۷۷	لشکر کشی مرادپاشا، به آذربایجان و دارالسنة تبریز و ناکامی او در این سرزمین
۲۷۸	ساختن قلعه در ربع رشیدی و تخریب دارالسنة جمعی تبریز، دستور شاه عباس اول صفوی
۲۷۹	تعیین مرزهای آذربایجان
۲۸۱	از مرگ شاه عباس اول تا روی کار آمدن نادر شاه افشار
۲۸۲	شاه صفی اول (۲۴ جمادی الاول ۱۰۳۸ ه. ق الی ۱۲ صفر ۱۰۵۲ ه. ق.)
۲۸۵	شاه عباس دوم (۱۶ صفر ۱۰۵۲ ه. ق الی ۲۶ ربیع الثانی ۱۰۷۷ ه. ق تا ۱۰۸۰ ه. ق.)
۲۸۵	علمای زمان شاه عباس دوم
۲۸۶	شاه سلطان حسین صفوی و هجوم افغانه
۲۸۷	افغان ها
۲۸۷	ماموریت ولینسکی و معاهده ایران و روسیه در سال ۱۷۱۷ م
۲۸۸	افغان ها و باب عالی عثمانی در آذربایجان
۲۸۹	طهماسب دوم
۲۹۰	اقدامات روس ها و عثمانی ها در آذربایجان و شیروان
۲۹۲	نادر افشار در آذربایجان، بعد از انتصاب طهماسب دوم در اصفهان
۲۹۷	تاج گذاری نادر شاه افشار
۲۹۹	قتل نادر شاه افشار و سر کار آمدن زندیه
۳۰۱	سفر کریم خان به آذربایجان

۳۰۵	آذربایجان و تبریز در دوره قاجاریه
۳۰۶	آغا محمد خان قاجار در آذربایجان و قفقاز
۳۰۹	فتحعلی شاه قاجار
۳۰۹	فتنه صادق خان شقاقی
۳۱۱	اقدامات عباس میرزا نایب السلطنه در آذربایجان و تبریز
۳۱۲	جنگ‌های عباس میرزا نایب السلطنه با روسیه
۳۱۵	دورهٔ دو جنگ‌های عباس میرزا با روس‌ها
۳۲۷	سفارت گ. بایدوف
۳۲۸	وقوع وبا در تبریز
۳۲۸	فروش حکومت ایالات
۳۲۹	آثار برجای مانده از عباس میرزا نایب السلطنه در تبریز
۳۳۰	سلطنت محمد شاه
۳۳۳	ناصرالدین میرزای ولیعهد در آذربایجان
۳۳۴	آغاز فتنه علی محمد باب
۳۳۵	ناصرالدین شاه قاجار
۳۳۶	شورش سربازان آذربایجانی بر علیه میرزا تقی خان امیر نظام تهران
۳۳۸	شدت گرفتن منازعهٔ شیخی و متشّعه در تبریز
۳۴۰	روحانیت تبریز و میرزا تقی خان امیر نظام
۳۴۲	آذربایجان و تبریز در نهضت تنباکو
۳۴۴	امتیاز معادن قراجه داغ
۳۴۵	فتنهٔ شیخ عبیدالله کُرد
۳۴۹	شیخ علی آقا قاضی بناب
۳۴۹	بی‌نظمی اردوی دولتی و ورود میرزا حسین خان سپهسالار به بناب
۳۵۰	تبریز دورهٔ ناصرالدین شاه
۳۵۰	حدود شهر تبریز
۳۵۱	محلات تبریز
۳۵۵	ترور ناصرالدین شاه
۳۵۵	مظفرالدین شاه

۳۵۶ ..... انقلاب مشروطه در آذربایجان

۳۵۹ ..... تبریز و پیشگامی در انقلاب مشروطه

۳۶۰ ..... پیدایش انجمن تبریز

۳۶۳ ..... تأسیس مرکز غیبی تبریز

۳۶۶ ..... انجمن ملی تبریز

۳۶۶ ..... عملکرد انجمن ملی تبریز

۳۷۱ ..... مطبوعات آذربایجان در دوره مشروطه

۳۷۵ ..... محمدعلی شاه

۳۷۷ ..... قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی

۳۷۷ ..... به توپ بسته شدن مجلس

۳۷۹ ..... انجمن اسلامی تبریز

۳۷۹ ..... محاصره تبریز توسط عوامل دولتی

۳۸۰ ..... اعزام نماینده انجمن ایالتی به عراق

۳۸۲ ..... ورود روس‌ها به تبریز به بهانه حمایت از اتباع خارجی مقیم شهر

۳۸۵ ..... مجلس دوم شورای ملی

۳۸۶ ..... نمایندگان آذربایجان در مجلس دوم و دسته‌بندی‌های سیاسی آن

۳۸۷ ..... مخبرالسلطنه در آذربایجان و اخراج ستارخان و باقرخان از تبریز

۳۸۸ ..... مخبرالسلطنه و اختلاف با انجمن ایالتی

۳۸۹ ..... اولتیماتوم دولت روسیه به ایران

۳۹۱ ..... «جنگ‌های چهارروزه تبریز» و انحلال انجمن ایالتی آذربایجان

۳۹۴ ..... انتخابات مجلس سوم در تبریز

۳۹۴ ..... احمد شاه قاجار و جنگ جهانی اول

۳۹۵ ..... جنگ جهانی اول

۳۹۸ ..... افتتاح مجلس سوم

۳۹۸ ..... خروج روس‌ها از ایران

۳۹۹ ..... قیام شیخ محمد خیابانی

۴۰۱ ..... قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس

۴۰۱ ..... قیام شیخ محمد خیابانی

۴۰۲	عثمانی‌ها در تبریز
۴۰۴	بروز اختلاف بین ولیعهد و دموکرات‌ها
۴۰۵	انتخابات مجلس چهارم زمینه‌برخاستن خیابانی
۴۰۸	آزادستان
۴۱۱	اقدامات اقتصادی اجتماعی و نظامی
۴۱۳	ترورهای سیاسی
۴۱۳	مخبر "سلطنه در تبریز و شهادت شیخ محمد خیابانی
۴۱۷	اهدای قبا به شیخ محمد خیابانی
۴۱۸	شهادت شیخ محمد خیابانی و شورش سیمیتگو
۴۱۹	جنگ تسویج و قتل ارشد حاج علیلو
۴۲۱	قیام‌زاندان مری آذربایجان در بندر شرفخانه
۴۲۱	سابقه‌زاندان‌های بند شرفخانه
۴۲۱	دلایل قیام
۴۲۵	تصرف و غارت تبریز
۴۲۶	ورود مصدق السلطنه به تبریز
۴۲۷	منابع و مأخذ
۴۴۵	فهرست اعلام

مقدمه

آذربایجان شرقی شاید تنها استان که هست که تاکنون دو شهر آن یعنی تبریز و مراغه به پایتختی یکی از وسیع‌ترین قلمروهای حکمرانی در دوره پس از اسلام برگزیده شده‌اند. اهمیت شهر تبریز در درجه نخست به دلیل قدمت آن بوده، به حدی که آغاز سکونت انسان‌ها در آن به درستی مشخص نیست و تاکنون پس از بیست نام گوناگون از کتیبه‌ها، مدارک و منابع مکتوب ثبت شده و کاوش‌های باستان‌شناسی انجام یافته در اطراف مسجد کبود گواهی بر حیات اجتماعی این شهر در عصر آهن است و در درجه دوم، موقعیت حساس جغرافیائی آن بر سر راه ابریشم و نقش بی‌بدیل این شهر در تحولات تاریخی منطقه در همه ادوار تاریخی می‌باشد که دلیل دیگری بر اهمیت سوق الجیشی، فرهنگی و اقتصادی آن بوده و شاخص‌تر از همه، ظهور شخصیت‌های برجسته در همه زمینه‌های علمی، فرهنگی، عرفانی، ادبی، هنری و سیاسی در ادوار گوناگون است که تبریز را از شهرت جهانی برخوردار ساخته، چنانچه شمس تبریزی، سلطان محمدنگارگر، صائب تبریزی، آیت‌الله سیدمحمدحسین طباطبائی، پروفیسور محسن هشترودی و سیدمحمدحسین شهریار و پروین اعتصامی چهره‌های برجسته این شهر در سطوح بین‌المللی هستند. ظهور مکاتب عرفانی، نگارگری، خوشنویسی، موسیقی و... نیز دستاوردهای چنین شخصیت‌هایی بوده و در تاریخ ادبیات جهان شاید تنها یک مکان جغرافیائی بتوان یافت که نام مقبره الشعراء بر خود داشته است. مقبره الشعراء یا حظیره الشعراء یادگاری از یک خیزش ادبی

در قرن‌های پنجم تا هشتم هجری در شهر تبریز است که خاقانی را از شیروان، اثیرالدین را از آخسیکت، ظهیرالدین را از فاریاب بلخ، شاهپور را از نیشابور، مانی و لسانی را از شیراز، کمال‌الدین را از خجند و ده‌ها عارف دلسوخته را به‌سوی خود جذب نموده و نادره شاعرانی چون قطران تبریزی، همام تبریزی، مغربی و خطیبی تبریزی را در دامان خود پرورده است.

نخستین تحول چشمگیر در تبریز و پیرامون آن، با ورود عناصر ترک سلجوقی در قرن چهارم و پنجم ه. ق شکل گرفت و از این مسیر بود که ترکان مسلمان، دین اسلام را تا قلب اروپا گسترش دادند و بدینسان پایه‌های تشکیل امپراطوری عثمانی در ادوار بعدی نهاده شد. تبریز در مقاطعی از تاریخ، مانند دوره حکومت ایلخانان به اوج شکوه و رونق خود رسیده و توسط دبیرانی صاحب‌نظران با توجه به دوره قرون وسطی و سلطه تاریکی بر جهان غرب در قرن سیزدهم میلادی، از این شهر به‌عنوان قلب فرهنگ و تمدن دنیای آن‌روز یاد کرده‌اند. این دبیران جامع عظیم علمی، فرهنگی و آموزشی ربع‌رشدی در شرق تبریز، به‌عنوان اولین شهر دانشگاهی جهان با پیشرفته‌ترین نظام آموزشی، برنامه‌ریزی شهری و تأمین اجتماعی به اتمام خواجه رشیدالدین فضل‌الله همواره مورد حیرت و تحسین نخبگان علمی، صاحب‌نظران و شرق‌شناسان بوده است.

همچنین شاهد افول و تاریکی آن در برخی برهه‌ها نیز هستیم که به بارزترین مصداق آن در دوره صفوی می‌توان اشاره کرد که پس از احراز نخستین پایتختی ایران، با اعلام مذهب رسمی تشیع از سوی شاه اسماعیل صفی، تقریباً همه منابع انسانی و مادی و معنوی آن، یا به مرکز ایران انتقال یافته و یا توسط عثمانی‌ها غارت شده است؛ به‌طوری‌که تا پایان دوره‌های افشار و زندیه به‌علت تخریب زیرساخت‌ها و شاهد هیچ‌نوع تحول، پیشرفت و حتی رویداد قابل ذکر در این شهر تاریخ‌ساز نیستیم. رقابت‌های سیاسی و نظامی صفویه و عثمانی شدیدترین آسیب‌ها را به جایگاه سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آذربایجان به مرکزیت تبریز وارد نموده که اغلب محققان در این باره اتفاق نظر دارند. با فروپاشی قدرت صفویه و بروز اختلافات در بین سرکردگان نظامی و رؤسای قبایل مختلف، اهمیت ایالت آذربایجان به مرکزیت تبریز بیش‌ازپیش آشکار شد. تلاش‌های بی‌شائبه نادرشاه افشار در جهت حفظ آذربایجان و تبریز از گزند حملات عثمانی و روسیه و تنظیم امور این ایالت، از مهم‌ترین رخدادهای این دوره است؛ هرچند که اغلب اقدامات نادرشاه افشار با قتل او و قدرت‌گیری کریم‌خان زند، ناتمام و بی‌سرانجام ماند. اقدامات

کریم‌خان زند و برخی از سرداران نادری، باعث خالی شدن آذربایجان از عناصر کارآمد نظامی شد که شرایط را برای تضعیف هرچه بیشتر موقعیت آن در برابر امپراطوری روسیه تزاری فراهم کرد. با تأسیس سلسله قاجاریه و انتخاب تبریز به عنوان پایتخت دوم ایران با ولیعهدی عباس میرزا، رونق دوباره علم و فرهنگ، نخبه‌پروری و توسعه نهادهای مدنی در این شهر آغاز گردید که از برخی دستاوردهای این دوره به عنوان اولین‌ها یاد می‌شود (اگرچه از برخی اولین‌ها در ادوار قبل مانند تأسیس نخستین شهر دانشگاهی، ابداع خط نستعلیق توسط میرعلی کاتب تبریزی و یا ابداع هنر منبت‌کاری توسط قوام‌الدین تبریزی یاد نمی‌شود) ناگفته نماند که رقابت قدرت‌های بزرگ جهانی مانند انگلستان، روسیه و فرانسه بر سر منافع حاکمیتی در خاور نزدیک از یک‌سو و مهیا نبودن زیرساخت‌های سیاسی و فرهنگی از سوی دیگر، موجب شد تا اغلب اقدامات عباس میرزا به نتیجه نرسد. شهر تبریز حتی به‌رغم شباهت بی‌واسطه و اشتغالگری روس‌ها و جدایی ۱۷ شهر قفقاز از ایران، جایگاه و اهمیت تجاری و بنیاد علمی، فرهنگی خود، با دنیای متمدن را تا پایان دوره قاجار حفظ نموده و ثمره اندوخته‌هایش را با اندیشه و تفکر امثال میرزا یوسف خان مستشارالدوله، کاردانی نمایندگان مردم در انجمن ایالتی آذربایجان و رشادت ستارخان و یارانش در انقلاب مشروطه و شهادت و شجاعت شیخ محمد خیابانی به نمایش گذاشت و این روند تا رخداد سرنوشت ساز قیام ۲۹ بهمن ۱۳۵۰ مردم تبریز که زمینه‌ساز پیروزی انقلاب اسلامی بود تداوم پیدا کرد و با رشادت امثال باکری‌ها در جنگ تحمیلی به اوج خود رسید.

کتاب حاضر که به مناسبت انتخاب شهر تبریز به عنوان پایتخت گردشگری کشورهای اسلامی در سال ۲۰۱۸ میلادی تقدیم علاقمندان پژوهش و گردشگران می‌شود، پیش‌درآمدی است بر دانشنامه آذربایجان شرقی که در قالب طرحی جامع و سراسری در دستور کار شعبات استانی بنیاد ایران‌شناسی قرار گرفته و نیز به عنوان یکی از هسته‌های کلیدی اولویت‌دار در بازنگری سند تدبیر و توسعه استان در زیربخش فرهنگ لحاظ شده است. دانشنامه، به عنوان مرجعی اطمینان بخش از اطلاعات موثق و مجمل در همه زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است و می‌تواند پایه‌ای‌ترین ابزار توسعه استان تلقی شود که تاکنون به‌بوته فراموشی سپرده شده و به‌رغم ظرفیت‌های قابل مطالعه فراوان در مقایسه با سایر استان‌ها مورد بی‌مهری قرار گرفته است. هویت فرهنگی - تاریخی منطقه نیز به تبع آن، دستخوش سلیقه‌های فکری گوناگون و نظریه‌پردازی‌های واهی گردیده و

ضرورت دارد تا دانشنامه به مثابه چراغی روشن بتواند سایه‌های ابهام در این زمینه‌ها را نیز مرتفع نماید.

مطالب کتاب حاضر با توجه به نقش محوری و انکارناپذیر شهر تبریز در تحولات تاریخی آذربایجان، در شعبه بنیاد ایران‌شناسی مطالعه و گردآوری شده و مشتمل بر رویدادها، حوادث تاریخی و شرحی بر پیدایش و تکوین حکومت‌ها و شخصیت‌های تأثیرگذار در تحولات منطقه، از دوران باستان تا اواخر دوره قاجار می‌باشد که از ۲۱۱ منبع و مأخذ معتبر و کمیاب گردآوری شده و به تأیید معاونت محترم پژوهشی بنیاد ایران‌شناسی رسیده است. در کار مطالعه، فیش‌برداری و گزینش مطالب، محوریت و یا تأثیر و تأثر شهرهایی مانند تبریز و مراغه و سایر شهرهای قدیمی استان آذربایجان شرقی در تحولات تاریخی مدنظر بوده و مباحث مطروحه، طبعاً همه وقایع مرتبط با آذربایجان تاریخی را دربرنمی‌گیرد. در خاتمه لازم می‌دانم ضمن سپاس از محضر حضرت آیت‌الله آقای سیدمحمد خامنه‌ای ریاست عالی بنیاد ایران‌شناسی و جناب آقای دکتر بهرام‌زاده، معاونت محترم پژوهشی یادک‌راهنما و مشوق ما بوده و هستند و نیز از جناب آقای دکتر اسماعیل جبارزاده استاندیسایزاد بایجان شرقی که این کتاب با عنایت و مساعدت ایشان به زیور طبع آراسته شد، - یمانا سبا - گزار باشم و همچنین از زحمات آقای محمدعزیزی، کارشناس ارشد رشته تاریخ و تألیف کتاب و دستیاری سرکار خانم طاهره علیمحمدی و آقای امین مهینی خداویردی با تشکر و قدردانی می‌نمایم.

محمود ربیجرنجی

سرپرست شعبه بنیاد ایران‌شناسی در آذربایجان شرقی - دی‌ماه ۱۳۹۶